

Proza

Poput poezije, i proza teži profinjenosti. Pročišćava se od *vestigia ruris*; krilatice su *elegantia* i *urbanitas*; promišljanja *latinitas* dovela su do zaključka da je ona obilježje grada Rima, kao što se Ελληνισμός najčišće utjelovio u jeziku *Athenae Atticae*. Pitanje dana u jezikoslovlju, koje je Elije Stilon prenio u latinski, treba li jezik slijediti analogiju ili anomaliju, mnogi su mjerodavni riješili u korist one prve, koja je dala normu "jezične ispravnosti". Pa i Cezar, proklamirani pristaša aticista, umiješao se u prijepor spismo *de analogia* i svoj postulat izrekao otprilike ovako: *ut tamquam scopulum sic fugias inauditum atque insolens verbum* (GRF. I 146). Posljedica provedbe teorije u praksi bila je da se razlaz između pisanoga i pučkog jezika, pripreman već purističkim težnjama Scipionova kruga, u ovome razdoblju pretvorio u nepremostivi ponor; za čitava života latinskoga kao jezika, to znači do početka humanističkog pokreta, ovaj je ponor ostao vidljiv u supostojanju pisanoga latinskog i narječja razvijenih iz govorenog jezika. U ovom je razdoblju takvo stanje dovelo do izrazitog leksičkog siromašenja latinskog pisanog jezika, upravo onda kad je dosegao najviši stupanj stilskoga savršenstva. Vidimo kako npr. Katon u fragmentima govora još crpi iz živoga vrela narodnog govora, dok je jezična građa Cicerona i Cezara, u usporedbi s Katonovim obiljem, izrazito ograničena; tijekom vlastitoga razvoja Ciceron čak postaje sve oprezniji i oprezniji. Nestaju i slobode fleksije i sintakse. Uniformnost zamjenjuje slobodu. No pojedini se pisci drže podalje od ovih tokova i idu vlastitim putevima.

M. Terentius Varro MARKO TERENCIJE VARON i Ciceron nisu bili bliski, mada kao pisci izmjenjuju komplimente, a dijele i političke stavove. Ciceronova je nemirna priroda u suprotnosti s inertnošću sina reatinskih seljaka. Osobito je pak važno što je jedan bio učenjak, drugi umjetnik, svaki gotovo jednostran u svojim ograničenjima. Potomstvo je, kao i obično, i s punim pravom, većinom sačuvalo djela umjetnika, preuzimajući rezultate učenjakovih radova, ali puštajući radove same da gotovo bez iznimke propadnu. Opseg Varonova pisanja — prema katalogu, bilo je to više od 600 knjiga — vrijedan je divljenja tim više što je Varon usto vjerno obavljao svoje građanske dužnosti, a kao Pompejev oficir upoznao je svijet od Španjolske do dalekog Istoka. Plodovi ovog života u skladu su i s njegovom dužinom. Isti je čovjek pri punoj svijesti doživio Sulinu obnovu (rođen je 116) da bi u godini smrti (27) svjedočio još uspostavi Augustova principata; onaj tko je kao dječak dočekao objavljivanje Lucilijevih satira, koji je kao mladić jedan spis posvetio Akciju, doživio je još Horacijeve satire i epode, Vergilijeve Bukolike i Georgike, Propercijevu knjigu o Cintiji. Možda se najugodnije osjećao gradeći svijet svojih *virī magni antiqui*, ali ipak se nije nikad zatvarao idejama novoga doba, već je znao navesti prošlost i sadašnjost da se ogledaju jedna u drugoj; bio je romantičar

znanosti i života, u stanju istovremeno učiti od Numine *superstitio*, oduševljavati se tihom Posidonijevom i dojmljivom novopitagorejskom mistikom, i puštati da ga šakljaju najfrivolniji “prosvijećeni” radovi najmodernijih književnika; u jednom te istom spisu Varon zna propovijedati svečano poput pontifeksa i praviti viceve u tonu grčkih duhovitosti. Takve antiteze, koje možemo objasniti samo nedostatnom jasnoćom mišljenja i manjkom čvrstih ciljeva, Varon je u svojoj svijeti uravnotežio po receptu mlađe stoe: jedno pristoji narodu, drugo obrazovanima.

Varonovo je životno djelo bila obnova kulturne povijesti njegova naroda pomoću grčkih istraživačkih metoda. U tome je imao pret-hodnike za svaku od disciplina; prvenstveno su to bili njegov učitelj Stilon (usp. gore) i Akcije (također). Ali Varonova je posebnost bila sistematizacija, za koju je imao gotovo pogibeljan talent, othranjen vjerom u pitagorejsku simboliku brojeva; pomagali su mu i nekritička lakovjernost, ali i pažnje vrijedna vlastita istraživanja. Ciceron je u *acad. post. I 9* ostavio lijep spomen na Varona: “Mi, koji smo svojim gradom lutali kao gosti i tuđinci vraćeni smo, zahvaljujući tvojim spisima, kući, te napokon možemo shvatiti tko smo i gdje smo. Ti si nas poučio o starosti naše domovine, uredio si njezinu kronologiju, iznio sakralno i svećeničko pravo, državne i privatne ustanove u ratu i miru, topografiju i korografiju, opise, vrste, djelatnosti i uzroke svih stvari na nebu i na zemlji, a usto si nam još dao i opširna objašnjenja naših pisaca i općenito čitave latinske književnosti i jezika.”

Rezultate svojih “arheoloških” proučavanja, zapisane u brojnim monografijama, Varon je sazeo u četrdeset i jednoj knjizi *antiquitates*, čiji je prvi dio, *res humanae*, obradio sredinom pedesetih godina prvog stoljeća, dok su *divinae* tek 47. posvećene Cezaru kao *pontifex max.* (od Cezara se Varon nadao obnovi razorene države, barem prividno u drevnim formama). Koliko god da je izvjesno da bi nam ovo djelo, kad bi bilo sačuvano, moglo dati neusporedive podatke o pravu i moralu, religiji i bogoštovlju, toliko nam očuvani fragmenti pokazuju da bismo iskoristiti mogli praktički samo građu, jer je pri interpretacijama Varon uglavnom bio svojeglav i naopak. Metafizičko-eshatološki odsječci *divinae* u stopu slijede Posidonija (*περὶ θεῶν* i komentar uz Timeja) te su time, zajedno s Ciceronom (*Tusc. I, de nat. deor. II, somn. Scip.*), pridonijeli da Posidonijeve dalekosežne religiozne spekulacije stignu do Augustina, a preko njega i do latinskoga srednjovjekovlja, mada u krhotinama i izobličenjima, i bez poznavanja samog autorova imena.

Varonove enciklopedističke sklonosti pokazale su se osobito u *disciplinarum libri IX*, u kojima je osamdesettrogodišnji pisac iznio sustav *arte liberales*. Potonje se može slijediti do doba stare sofistike ([*Plat.*] *Hipp. mai. 285 D, Cic. de or. III 127*); za Varona je i ovdje posrednik bio Posidonije. Ali umjesto slobodnog bavljenja znanošću Rimljanin, utilitaristički nastrojen, ponudio je usustavljenu kondenzaciju obrazovne građe, što je počeo pripremati još Katon (dakako, kao puki *ἰδιώτης*). Samo je Varonovo djelo propalo u 6. st, kad su ga

zamijenile nove sinteze, prilagođenije padu razine obrazovanja; ali njegova je važnost za širenje helenske kulture i znanosti na zapadu usporediva samo s važnošću Ciceronovih spisa.

Varonovi književnopovijesni radovi bit će vrednovani na drugome mjestu (usp. *Izvori*).

U cijelosti su propast izbjegli samo *de rerum rusticarum libri III*, a od dvadeset i pet knjiga *de lingua latina* knj. V–X (s velikim lakunama). Ni čitanje ovoga gramatičkog spisa nije užitak, zbog žurbe kojom je građa više spojena nego obrađena, i zbog nedostatnosti Varonova prosuđivanja; istovremeno je spis i nezaobilazan, zbog velikog značaja građe kako za starolatinski jezik tako i za helenističko jezikoslovlje. Više ohrabruje čitanje spisa o zemljoradnji, čiju je građu Varon preuzeo više iz grčkih i latinskih knjiga nego iz vlastitog iskustva, mada ima i rezultata potonjega. U dijaloškom obliku koji je Varon dao ovome spisu, dramski je element (očekivano za autora menipskih satira) istaknutiji nego kod Cicerona, ali nema traga Ciceronovu kultiviranom urbanitetu. I Varonov stil, mješavinom arhajske nezgrapnosti i moderne rafiniranosti (usp. *Cic. ad Att. XII 16, 1 Hegesiae genus quod Varro laudat*), konkretne trezvenosti i malograđanskog humora, omogućuje da se divimo uravnoteženoj eleganciji Ciceronova izričaja.

No što možemo zaključivati iz oskudnih ostataka, suočeni s neizmjernim gubicima! Blago generaciji filologa koja će moći čitati *Varronis reliquias* (tj. ne samo one, razmjerno malobrojne, citirane pod njegovim imenom). Jer, makar nas stari brđanin često dovodio do očajanja svojim tvrdoglavim ustrajavanjem na pogreškama, svojim na više načina nedostatnim čuvanjem dragocjene tradicije, svojim mehaničkim prijenosom helenskoga na italsko, i makar se svojim razmetanjem posuđenim znanjima koja je često crpio baš iz najnovijih grčkih i rimskih izvora često otkrivao kao kompilator velikoga stila — svojom ponešto borniranom izravnošću i hrabrošću stavova, svojom iznimnom marljivošću, iskrenim divljenjem prema veličanstvenoj starini Rima Katon je ipak pravi sin italskoga roda; u povijesti znanosti on je sličan spremniku u koji utječu struje grčke znanosti kako bi se odande opet širile zapadnim svijetom, mada tek u plitkim potocićima.

Cornelius Nepos NEKRITIČNOST KORNELIJA NEPOTA U ANTICI je bila notorna; on je uvijek djelovao u sjeni svojih velikih prijatelja Varona i Cicerona. Pa ipak, njegove su komparativne povijesne tablice (*Chronica*) bile korisne i nije ih, budući da su donosile i grčke podatke, istisnuo čak ni pouzdaniji *liber annalis* Atika, istaknutog poznavaoća domovinske povijesti. Kao što je Nepot ovim svojim radom u rimsku književnost uveo jednu vrstu grčke kronografije kakva se netom pojavila u *χρονικά* Kastora s Roda, tako je učinio i kod žanra *περὶ ἐνδόξων ἀνδρῶν*. Što je Nepot dao u djelu *de viris illustribus* nije bila povijest — to i sam otklanja (*Nep. 26, 1* — već *ἔπαινος* ili *φῶγος* u prozirnome biografskom ruhu, kao što se učilo

u školama retorike (*Cic. de or. II 341, Suet. de rhet. 1*). Biografije Katona i Atika, očuvane iz dijela o latinskim povjesničarima, nešto su bolje od onih iz knjige o vojskovođama, ali i one dokazuju Nepotovu nesposobnost da uhvati ono bitno. Knjiga o piscima često se citira u Terencijevu životopisu (*Vita Terentii*) Svetonija i Donata; sve što je ondje drveno i krivo pripisano je Nepotu.¹⁸

¹⁸ Bilo je krajnje vrijeme maknuti Nepota iz naših škola; da i ne govorimo o njegovu stilu, ne samo zbog otklona od klasičnih normi, nego i zbog otklona od normi mišljenja.

Annalisti ANALISTIKA OVOG RAZDOBLJA OBIČNO SE smatra najodbojnijim dijelom rimske književne povijesti. I zaista, njezini zastupnici, promatramo li ih kao historičare, moraju biti osuđeni i prezreni kao razaratelji autentične predaje iz onih vremena o kojima su već postojala neka znanja. No kao noveliste i romanopisce, dakle, kao predstavnike *ψευδῆς ἱστορίας* o vremenu koje leži onkraj takve predaje, ne treba ih uopće zanemariti; lijepe pripovijesti o Horacijima i Kurijacijima, Lukreciji i Verginiji, Koriolanu i Kamilu, samopožrtvovnosti Kurcija i Decija, to i još mnogo drugoga što nam je još iz škole drago i milo čitamo kod Livija, Dionizija i Plutarha u obliku na koji su utjecali ovi najnoviji analisti. U mnogočemu su tek prenosili legendu, ali su joj i skidali ruho priprostosti; na povjesnicu drevnoga Rima prenijeli su mnogo iz grčke i nedavne rimske povijesti. Može se možda priznati da su preuzeli i pokoju crtu iz Enija i malobrojnih postojećih *fabulae praetextae*, ali i to je, u usporedbi sa slobodnim ukrašavanjem helenističke historiografije u patetičko-teatralnom stilu, bilo vrlo ograničenog opsega. Onaj tko poznaje helenističku historiografsku maniru u to će se i sam uvjeriti (još nema istraživanja o tome), a Ciceron to izravno i potvrđuje (*Brut. 41 ff.*).

Treba ozbiljno shvatiti one historičare koji su se ograničili na prikazivanje suvremene povijesti. Važnost *historiae* Kornelija Sisene (*Cornelius Sisenna*, † 67), glavnoga djela o Sulinu razdoblju, mora da je bila značajna; Salustije, Sisenin politički protivnik, djelu je dao izrazite pohvale (*Jug. 95*) i slijedio ga u pojedinim jezičnim osebjnostima, dok Ciceron miješa pohvalu i kritiku (*de leg. I 7*). "Historije" su bile i Sisenine *Milesiae*, upravo *ψευδῆς ἱστορίαι*, dakle, po našoj terminologiji, "roman"; imat ćemo prilike o tome govoriti kod Petronija.

C. *Sallustius Crispus* VRHUNAC JE POVJESNICE Kornelija Sisene bio uspon Kornelija Sule. Tamo gdje je Sisena stao, počeo je Gaj Salustije Krisp (C. *Sallustius Crispus*, 86–35), Cezarov pristaša i smrtni neprijatelj nobiliteta. Tri su njegova djela — redosljed je bio: Katilina, Jugurta, *Historiae* — nastala tek u desetljeću nakon Cezarove smrti. Nakon života punog korupcije svake vrste, u najboljim godinama primoran na političku neaktivnost, Salustije je naumio nobilitetu, koji je državu doveo na rub propasti, i koji se još i u agoniji bunio protiv novoga poretka, ispostaviti račun za sve grijehe.

Salustijeve se spise može ispravno ocijeniti samo ako ih dovedemo u najtješnju vezu s obiljem publicističke književnosti oko Cezarove osobe i djela, za i protiv njega. Rat s Jugurtom pokazao je moralni bankrot nobiliteta i sposobnosti demokrata utjelovljene u Mariju; pisac je mogao o Africi, koju je kao prokonzul opustošio, izvještavati iz vlastitih uvida. U ratu sa Sertorijem, u gladijatorskom i robovskom ustanku, te u pohodu na pirate iznova se pokazala konfuznost optimatskog režima. Ovi događaji, o kojima Salustije priča u Historijama, omogućili su mu ujedno i da Pompejeve zasluge svede na pravu mjeru, zasluge “njega, kom su ulizice govorile da će postati sličan Aleksandru Velikom, i koji je to shvatio ozbiljno” (*hist. III 88*): Teofan iz Mitilene Pompeja je oglašavao kao drugog Aleksandra, a vrijedno je spomenuti i da je pojedine gore spomenute događaje prikazao i jedan protucezarovski pisac, Tanuzije Gemin (*Tanusius Geminus*). Zadatak je *Katiline* bio “povratiti čast demokratske stranke i očistiti Cezarovu uspomenu od najcrnje mrlje koja je na njoj ostala” (Mommson). Salustije je ovdje imao i priliku svesti na pravu mjeru Ciceronove zasluge, koje je potonji sam nesrazmjerno hvalio u govorima, memoarima, a osobito u posmrtno izdanom spisu *de consiliis suis*; također, Salustije je zauzeo stav i prema raznoraznim drugim publikacijama za dnevne potrebe, koje mi još možemo iz daljine naslutiti (usp. npr. što Ciceron, *Cic. ad Att. XII 21*, priopćava o Brutovu *Katonu*, prema *Sall. Catil. 52*).

Ne smije nas prevariti rafiniranost kojom Salustije apologetski ili napadački karakter svojih spisa zna prikriti prividom objektivnosti, time što i velikanima protivničke strane, Suli, Katonu, Ciceronu priznaje povremenu pravednost; Salustijeva su djela tendenciozna više od gotovo svih ostalih koja su do nas došla, i ne može ostati slobodan od predbacivanja da je počesto iskrivljavao istinu, ne samo prešućivanjima onog što se dogodilo i lažnim prikazivanjima, nego i grubom manipulacijom i prekrajanjem činjenica, usprkos jamstvima poput *quam verissime potero dicam* (*Sall. Cat. 4, 2*) i *neque me diversa pars in civilibus armis movit a vero* (*Sall. hist. 6*). Ali u umijeću prikazivanja sračunatog na određen dojam, u sposobnosti ocrtavanja uzornih junaka i hulja dijelom izravnim karakteriziranjem, dijelom njihovim djelima, do te mjere da nam pred očima stoje kao živi, u tome Salustija dostiže samo Tacit, a on je od ranijega puno naučio. Povijesno pojmiti elemente iz kojih nastaje ova kompleksna umjetnost nije baš lako, zbog nedostatne očuvanosti građe. Pa ipak helenističku historiografiju poznamo dovoljno dobro da moramo svaki pokušaj nadovezivanja Salustija na neki od njezinih tipova proglasiti pogrešnim. Manira helenističkih patetičara, koja se Ciceronu u pismu Lukciju (*Cic. fam. V 12*) činila idealnom za povijesnu monografiju, manira koju dostatno poznamo iz odraza, osobito kod Diodora i Plutarha, od Salustijeva se umijeća razlikuje baš kao i “puerilitet” koji je pokazivao Sisena kao oponašatelj Klitarha (*Cic. de leg. I 6*) ili kao stroga faktografija Hijeronima i Polibija. Posidonijevu historiografsku tehniku poznamo toliko da možemo reći kako Salustije, koji je, čini se, preuzeo neke faktične pojedinosti, s

Posidonijem dijeli kao stilist prvenstveno umijeće etnografskog ekskursa, eventualno možda još i filozofsko rasuđivanje u proemijima.

Nasuprot tome, Salustijevo proučavanje Tukidida, uočljivo već pri pojavi Rimljaninovih djela, i nama je posve razvidno; zaista, opisivač borbe između oligarhije i demokracije nije mogao odabrati boljeg vodiča od povjesničara Peloponeskog rata, koji je već Aristotel (*Pol. Δ 11.1296a 32*) razumio kao borbu ovih dvaju oblika vladavine. Veza s Tukididom objašnjava — da i ne spominjemo brojne pojedinosti, koje nipošto još nisu sve zapažene ili ispravno ocijenjene — prvenstveno Salustijevu *σεμνότης*, *oratio seria et severa* (*Gell. XVII 18* prema Varonu); nadalje, naglašenu težnju koncentriranoj *brevitas*, kojoj se Salustije divio kod Katona, izjednačavanog s Tukididom na osnovi određene teorije stila (usp. *Cic. Brut. 66*; Katon kao *Romani generis disertissimus paucis absolvit, hist. I 4*, s jasnom oštricom protiv onoga koji je sebe smatrao, kog su mnogi drugi smatrali, *disertissimum Romuli nepotum*); napokon, to objašnjava jezično arhaiziranje, izbjegavanje svega uobičajenog, i posve osebuju sintaksu (usp. npr. sintaktička *monstra Sall. Cat. 18, 1; 56, 5; hist. I 119, or. Macr. 15, or. Lep. 20*, sve vjerno preneseno). Ovo čitaoca primorava na neuobičajenu umnu aktivnost; pojedini pasaži (npr. Lepidov govor) ulaze u najteže tekstove latinskoga jezika.

Veza s Tukididom objašnjava mnogo, ali ne i ono presudno. Jer istraživač koji ide za istinom i publicist-falsifikator ipak su u suprotnosti, a i otkud Salustijeva sklonost izravnim karakterizacijama, moralističkim refleksijama o npr. *avaritia* i *luxuria*, za sentencioznost u konciznom obliku, za atraktivne antiteze koje se često šire u značajne *συγκρίσεις* kao što je ona između Cezara i Katona (*Sall. Catil. 53f.*)? Tko se sjeti samo izvadaka iz deklamacija Seneke Starijega, ili vatrenih invektiva protiv suvremenih *vitia* Seneke Mlađega, ili Lukanove *συγκρίσεις* Cezara i Pompeja od koje zastaje dah, kao i *γνώμαι* i *ἀντίθετα* ovih i njima sličnih autora, taj će odmah uvidjeti: sve je ovo pripadalo stalnome inventaru škola retorike. Budući da je Tukidid, kao što je dobro znala čitava antika, i sam bio pod utjecajem retorike svoga doba, možemo smatrati razumljivom posljedicom Salustijevo pojačavanje toga elementa Tukididova opusa — za Salustija je retorički stav u povjesnici bio samorazumljiv aksiom — i prilagođavanje suvremenoj retorici, koja se ionako razvila iz starije. Sami su govori kod Salustija količinski manje zastupljeni, ali zato on retorizira u prikazivanju, mukotrпно radeći na sadržaju i formi svake misli (*et sane manifestus est in ipso opere labor, Quint. X 3, 8*). Za takav način komponiranja ne znamo prethodnika ni kod Grka ni kod Rimljana; smijemo i pouzdano tvrditi da takvoga nije ni bilo. Naravno, Tukidida su tada i drugi priznavali za klasika; ali što bi nužno nastajalo kad se *ζῆλος* udružio s nerazumijevanjem, pokazuje preziran ton druge Vergilijeve *ξαταλεπτον* pjesme, svjedoče i Josip Flavije, Dion, Deksip, izvaci kod Lukijana. Nasuprot tome, Salustijev je cilj bila istinska *μίμησις*, povezivanje svečanog starinskoga etosa drevnoga velikana s pompoznom patosom moderne retorike u novu cjelinu posebne vrste. Stvaranje ovoga stila moramo shvatiti

kao važno dostignuće rimske književnosti, kojoj ona grčka ne može suprotstaviti ništa jednakovrijedna. To je i shvatljivo, budući da je ovaj stil proizašao iz politički vrlo burnog vremena u kojem se iz razorenog staroga i novoga u nastajanju počeo obrazovati drugačiji državni organizam. Stari griješnik i revolucionar imao je nešto izazovno i kao publicist. Kontrast između hinjene objektivnosti po Tukididovu uzoru i očitog ψεῦδος po napucima škole retorike, potom kontrast između prikladno čudorednog tona i notorne, više nego sumnjive prošlosti — sve je to dovelo Pompejevu stranku do bijesa; upravo mu je zato Livije (tj. *Dion XLIII 9, 2 ff.*) napravio zločestu zabilješku, a jedan Pompejev oslobođenik, Lenej, u pamfletu punom najvulgarnijih grdnji ocjenu Salustija sažeo je u riječi: *homo vita et scriptis monstruosus* (*Suet. de gr. 15*). Ali kad su se strasti izdušile u *otium principata* koji je izgadio republikanske sukobe, ocjena se pretvorila u ovo: *primus Romana Crispus in historia* (*Martial XIV 191*), *rerum Romanarum florentissimus auctor* (*Tac. ann. III 30*), a za Hadrijana Zenobije je i *Historije i bella* preveo na grčki, čime nije bio počašćen nijedan drugi veliki rimski povjesničar.

C. *Iulius Caesar* GOSPODAR I VLADAR CEZAR i kao pisac se uzdizao iznad stranaka. Dok je razarao trulu državu i gradio novu, još je našao dovoljno vremena i volje da *humanitas*, čiji je najplemenitiji javni oblik, *clementia*, poštovao kao regent, utjelovi i u književnosti, mada je svoje radove vrednovao vrlo skromno; očit na osnovi ispravne procjene vlastite vrijednosti, jer bi inače od mnogo njegove proze i poezije ostalo sačuvano više. Žao nam je što nemamo spis *de analogia*, na koji je Cezara potaknulo čitanje Ciceronova *de oratore*. Od brojnih memoara antike ostali su očuvani jedino Cezarovi *commentarii*, zahvaljujući globalnoj povijesnoj važnosti sadržaja, a upravo oni ne pripadaju književnosti u užem smislu riječi. Kako i kod drugih političkih memoara (usp. gore), ni ovima nije nedostajalo apologetske tendencije; uvijek valja imati na umu da se, kao što smo primijetili (usp. gore), oko Cezarove osobe i djela i u književnosti zametnula ogorčena, nama, nažalost, tek izdaleka razaznatljiva bitka. Neki su Cezarove napade na Kelte i Germane prekoravali, jer su bili bez povoda (*Sueton. div. Iul. 24*; usp. odgovor na ovu optužbu osobito *Caes. de b. G. III 10*); kakvih je još neprijateljskih tekstova bilo može se naslutiti, osim iz Katulovih epigrama, još iz neobične Ciceronove vijesti (*Cic. Brut. 218*) o Skribonijevu dijalogu, sastavljenom sredinom pedesetih godina, a neizravno i iz Livijeva nepovoljnog prikaza koji postoji kod Kasija Diona. No svakako valja priznati, osobito ako uzmemo u obzir redosljed nastanka galskih memoara, da je Mommsen bitno precijenio apologetsku tendenciju, barem kod ovog djela. Prije se to može reći o (nedovršeni) *commentarii de bello civili*, koji pokušavaju krivnju za izbijanje građanskog rata i odgovornost za njegov krvavi rasplacet prenijeti na Pompeja. Konkretnost sadržaja, u namjernom kontrastu s hiperboličnim prikazom Pompejevih djela kod

Grka i Rimljana, odgovara jednostavnosti stila i jasnoći jezika, koji ipak u pojedinostima od Ciceronova jezika odstupa jače no što daje naslutiti površno opisivanje oba pridjevom "klasičan". Stil konkretnog vojničkog izvještaja temeljenog na bilješkama glavnoga štaba i izvještajima detaširanih vojskovođa primjenjivali su već Aleksandrovi generali, a i Cezar se na njih ugleda; da bismo to provjerili, pročitajmo bilo koji odsječak Arijana izrađen prema generalšapskom izvještaju Ptolemeja, i usporedimo to s bilo kojim Cezarovim izvještajem o bici ili opsadi. No kakve su se razlike u registru mogle ostvariti i u ovome naizgled nezahtjevnom stilu vrijedi vidjeti po nastavku Cezarovih memoara (njima se ovdje ne možemo baviti, ali ih treba pročitati već zbog ovog razloga). Pa i kod samog Cezara moguće je mjeriti razinu spomenutih umjetničkih dosega, usporedimo li njegov nestilizirani izvještaj o operacijama u Brundiziju iz pisama Cicerona Atiku (*Cic. Att. IX 13, 14*) s kasnijim prikazom istog događaja (*Caes. de b. c. I 25 ff.*). Nema teksta u kojem bi monumentalnost rimske države našla tako silan izraz kao u djelima ovog jedinstvenog čovjeka.